

ENDÜLÜS'TE BİR HADİS VE FIKIH ÂLİMİ: İBN HAZM

Prof. Dr. Zekeriya GÜLER
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

İslâm medeniyetinin önemli bir parçası olan Endülüs'ün, hadis ve fıkıh ilminin gelişmesinde ve yayılmasında özel bir yeri vardır. "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm" konulu bu makalede giriş, hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği, usûlü, bazı görüşleri, bazı referansları, eserleri, vefatı ve sonuç başlıkları altında İbn Hazm tanıtılmıştır. Zâhiri ekolü benimsemiş olan İbn Hazm (456/1063), başta hadis ve fıkıh ilmi olmak üzere kendisinden müstağni kalınamayacak çok yönlü ve köşe taşı bir âlim olduğu kadar, şiir, gazel, edebiyat ve düşünceleriyle sıra dışı ve müstesna bir şahsiyettir. Onun, siyaset/yöneticilik tecrübesi de olmuştur. İbn Hazm, özellikle el-Muhallâ bi'l-âsâr, el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm, Tavku'l-hamâme ve el-Ahlâku ve's-siyer fi müdâvâti'n-nüfûs adlı eserleriyle dünyanın dört bir yanında tanınmış, coşku ve heyecan uyandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Hadis, Fıkıh, Zâhiri, el-Muhallâ, el-İhkâm.

ABSTRACT

Ibn Hazm: One Muhaddith and Faqih in Andalusia

As an important part of Islamic civilisation, Andalusia has a special portion in the development and expansion of hadith and fiqh. In this article, Ibn Hazm has been introduced in different ways. Ibn Hazm (456/1063), as a Zahiri school member, is an exceptional and eminent scholar in Hadith and Islamic Law as well as poetry and literature. He is well-experienced in politics and administration too. Among his works, especially al-Muhalla bi'l-Athar, al-Ihkam fi Usul al-Ahkam, Tavq al-Hamama and al-Ahlaq wa al-Siyar fi Mudawanat al-Nufus were very well-known all over the world with enthusiasm and excitement.

Key Words: Ibn Hazm, Hadith, Fiqh, Zahiri, al-Muhalla, al-Ihkam.

GİRİŞ

Hadis ilminin en zengin ve en önemli alt disiplinlerinden birisi, özel olarak râvilere, genel olarak âlimlere hasredilen biyografi (ricâl ilmi, tabakât-terâcim) çalışmalarıdır. İmam Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) ifadesiyle, "Âlimlerle hemhâl olmak, onların hayat hikâyelerini ve ibret dolu hatıralarını anlatmak, birçok fıkıh meselesinden bana daha güzel geliyor. Zira bunlar, ulemâ topluluğunun âdap ve ahlâkı demektir"¹.

¹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, *Câmiu beyâni'l-İlmi ve fadlih ve mâ yenbeğî fi rivâyetihî ve hamlih*, Kahire 1402/1982, I, 127.

Diğer yandan, “Sâlihler/rabbânî âlimler yâd edildiğinde oraya rahmet iner”² sözü, selef ulemâsı tarafından dile getirilen bir tecrübedir. Şüphesiz, sâlihlerin ve rabbânî âlimlerin feyiz, bereket ve rahmete sebep olmaları, onların biyografilerini okumak, ilim uğrunda tüketilen bir ömrün müktesâbatından ibret dersleri çıkarmak ve müstakim bir yol haritası takip etmekle gerçekleştirilir.

İlimler tarihinde, İslâm kültür ve medeniyetinin, hadis ricâl ve edebiyatının inkişâfında, yaklaşık sekiz asır boyunca Avrupa'nın batısında İslâm'ın bayraktarlığını yapan Endülüs'ün özel bir yeri vardır³. Hadis ilimleri edebiyatını tesbite yönelik yapılan araştırmalara göre⁴, hicrî üçüncü ve dördüncü asırlarda hadis ve ona bağlı ilimler sâhasında velûd müellifleri ve tasnif devri ana eserlerini daha anlaşılır, daha kullanışlı ve daha sistematik kıvama ulaştıran özgün çalışmalarıyla Endülüs, giderek canlılık kazanmış, onu takip eden beşinci, altıncı ve yedinci asırlarda ise artık ilk sırada yerini almış bulunmaktadır.

Öyle görünüyor ki, söz konusu asırlarda düşüş ve yükseliş devirleriyle birlikte Endülüs Emevî Devleti, açtığı ufuk ve sağladığı imkânla ulemâ ve ilim yolcuları için câzibe merkezi olmuş, tedris ve telif faaliyetleri açısından verimli bir iklim yaşamıştır. Gırnata Emirliği (Benî Ahmer Devleti, Nasrîler, Küçük Endülüs veya Gırnata Sultanlığı), hicrî yedinci asırdan (26 Ramazan 635/12 Mayıs 1238) itibaren, Endülüs'te son Müslüman devlet olarak küçüklüğüne rağmen idarî güç ve otoritesini sürdürmüş, ilim ve ulemâya taraf bir siyaset izlemiştir. Şüphesiz bu siyaset anlayışı, Endülüs'te ilim muhitini harekete geçiren ve eser telifine ivme kazandıran önemli bir unsur sayılmalıdır.

Bu makalede, *hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği, usûlü, bazı görüşleri, bazı referansları, eserleri ve vefatı* başlıkları altında, hicrî beşinci (miladî on birinci) asırda Endülüs'te varlığını hep hissettiren, dünyanın dört bir tarafında tanınan ve okunan İbn Hazm ele alınacaktır.

A. İbn Hazm'ın Hayatı, İlmî ve Ahlâkî Kişiliği:

Hicrî 384 (miladî 994) yılında Kurtuba'da (Cordoba) dünyaya gelen İbn

² Süfyan İbn Uyeyne'ye (v. 198/813) nisbet edilen bu söz için bk. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Bağdâdî, *Sıfatu's-safve* (thk. Mahmud Fâhûrî), Halep 1389/1969, I, 45; İrakî, Ebu'l-Fadl Zeynüddin Abdurrahîm, *el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr (İhyâ ile)*, Beyrut, ts., II, 231; Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed, *el-Makâsîdü'l-hasene*, Mısır 1991, s. 292; Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nüreddîn, *el-Masnû' fi ma'rîfeti'l-hadîsi'l-mevdû'* (thk. Abdülfettâh Ebü Gudde), Beyrut 1414/1994, s. 125.

³ Nitekim Mehmed Said Hatiboğlu (bk. “Endülüs'e Borcumuz”, islâmîyât 7 (2004), sayı 3, s. 8) şu bilgiye yer verir: Meşhur İngiliz âlim Sir Thomas Arnold (1864-1930), aslı *The Preaching of Islam* olan ve Türkçesi, Halil Hâlid merhumun himmetiyle 1924'te *İntişâr-ı İslâm Târîhi* ismiyle yayımlanmış bulunan klasik eserinin beşinci faslı başında şunları belirtmektedir: “Arablar İspanya'ya İslamiyet'i 711'de getirdiler. 1502 senesinde Ferdinand ve İsabelle çıkardıkları fermanla bütün İspanya'da İslamiyet'i yasakladılar. Bu iki tarih arasında geçen asırlar zarfında müslüman İspanya'da ortaçağların en parlak tarih sahifeleri yazılmıştır ve bunun tesiri Provence üzerinden diğer Avrupa ülkelerine yayılarak şiir ve kültürde yeni bir kalkınma yaratmış ve hristiyan ilim talipleri Rönesansı vücuda getirecek fikrî zihniyeti bu müslüman İspanya'dan almışlardır”.

⁴ Zekeriya Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya 2002, s. 202, 283-284.

Hazm⁵, doğduğu yere nisbetle *el-Kurtubî el-Endelüsî*, mensubu olduğu mezhep itibarıyla *ez-Zâhirî* nisbesiyle bilinir. Asıl ismi Ali, künyesi ise Ebû Muhammed'dir. Fars asıllı olup, Halife Ömer b. el-Hattâb'ın Şam'daki nâibi Emîr Yezîd b. Ebî Süfyân'ın azatlısı Yezîd'in torunlarından⁶.

Babası Ahmed b. Saîd b. Hazm, devlet erkânından olması sebebiyle, İbn Hazm'ın çocukluk ve gençlik yılları varlıklı ve kültürlü bir çevrede geçti. Kurtuba'da sarayda edebiyat, şiir, tarih, mantık, kelam ve felsefe okudu. Hadis ve fıkıh dersleri aldı. O, fazilet ve asaleti sarayda değil, ilim, irfan ve zühd hayatında gördü. İbn Hazm, "Onlar bana küçük yaşta iken Kur'an'ı, şiir ve yazı yazmayı öğrettiler. Onlardan öğrendiklerimi hiç unutmadım" diyerek, kendisine Kur'an, şiir ve hat sanatını öğreten mürebbiyeleri hep rahmetle yâd ederdi. Yine gençlik yıllarında zühdü ile meşhur bazı hocalarından aldığı ahlâk ve terbiye sayesinde pek çok fitneden korunduğunu ifade ederdi.

Geçimini ailesinden intikal eden zengin bir mirasla temin eden ve kendini ilme adayan İbn Hazm, Endülüs'te şüyu bulan Mâlikî mezhebini öğrenmiş, sonra Şâfiî fıkıhına ilgi duymuş, sonra da Zâhirî ekolü/mezhebi benimsemiştir. Esasen, muayyen bir fıkıh mezhebine bağlı kalmak, aykırı bir sima olarak İbn Hazm'ın fitratına ters düşüyordu. Ancak o, kendi dünyasına yakın gördüğü Dâvud b. Ali ez-Zâhirî'nin (v. 270/883) hararetli savunucusu ve en meşhur temsilcisi olmuş ve nihayet müstakil ichtadlarıyla şöhret bulmuştur. Ehl-i hadîsin fıkıh ilmindeki temsilcileri arasında yer alan İbn Hazm, nassların lafız ve zâhirine bağlılığı bir yöntem olarak kabul etmiş ve *Zâhirîlik* (Zâhiriyye) düşüncesi-ne sistematik karakter kazandırmıştır. Ona göre, Allah'ın dini zâhirdir, onda bâtin yoktur. Cehirdir, onda gizlilik yoktur. Burhandır, onda gevşeklik yoktur.

İbn Hazm (v. 456/1063), hâkim vasfı *hadiscilik* olan bu ekolün tanınma, yayılma ve gelişmesinde büyük rol oynar. Hatta onun bu hizmeti, Muhammed eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) Hanefî mezhebine yaptığı hizmete benzetilir. Aslında *Zâhirîlik*, Hanefîlik, Şâfiîlik gibi teknik anlamda bir mezhep olmaktan ziyade, bir tavır ve duruşu, bir yöntem, sistem ve yaklaşım tarzını ifade eder. Dün olduğu gibi bugün de Zâhirî çizginin izdüşümünü görmek mümkündür.

Güçlü bir münakaşa ve münazara yeteneği olan İbn Hazm, âlim ve zâhid hemşehrisi İbnu'l-Arif (v. 536/1141) tarafından şöyle tanıtılır: "İbn Hazm'ın dili ile Haccâc'ın kılıcı ikiz kardeş idi (كان لسان ابن حزم وسيف الحجاج شقيقين)"⁷. Şüphesiz bu

⁵ İbn Hazm'ın hayatı için bk. Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs*, Kahire 1966, s. 308-311; Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed, *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs* (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut, 1410/1989, II, 543-544; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1985, XVIII, 184 vd.; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zâhirîlik*, Kayseri 1996, s. 9-12; H. Yunus Apaydın, "İbn Hazm", *DiA*, XX, 39-52.

⁶ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 308; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 184. İbn Hazm'ın etnik kökeni hakkında başka görüşler de ileri sürülür. Ancak onun Fars asıllı olduğunu söyleyen el-Humeydî (v. 488/1095), hicrî 430-440 yılları arasında İbn Hazm'dan eserlerini kiraat ve arz yoluyla okuyarak rivayet eden özel öğrencisi olması bakımından önemsenmelidir.

⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 199.

tesbit, onun tenkitçi tabiatına ve cedelci üslûbuna işaret eder.

Görebildiğimiz kadarıyla, İbn Hazm'ın tenkidine en çok maruz kalan müctehid imamlar sırasıyla Ebû Hanîfe, Mâlik, eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel olmuştur. Ebû Hanîfe ile Mâlik'in onun tenkidine hedef olmasında, her iki müctehid tarafından kıyasla birlikte rey ichtihadının genişletilerek, onlara nisbetle daha hafif yoğunlukta eş-Şâfiî'yi eleştirmesinde ise onun tarafından rey ichtihadının daraltılarak kullanılması hayli rol oynamış olmalıdır.

Şu örnekler, İbn Hazm'ın tenkidde kullandığı dil ve üslûbu göstermesi bakımından önem arz eder: "Bunlar, Ebû Hanîfe ve ashâbının görüşleridir. Bu nevi görüşlerden salim olduğumuz için biz Allah'a hamdediyoruz"⁸. "Hanefîler diyorlar ki, 'Bilâl için kâmeti tek yapması gerektiğine dair emir ve talimat, Rasûlullah'tan (s.a) sonraki kimselerdendir'. Doğrusu bu görüş onları, Ebû Bekir ile Ömer'i İslâm dinini değiştirmekle itham eden Râfizîler'in durumuna düşürür. Bunu söyleyen kimseye Allah lânet etsin; hiçbir Müslüman bunu söyleyemez!"⁹.

Görünen odur ki, İbn Hazm, ulemâya yönelik tenkit ve itirazlarında bazen nezaket sınırlarını aşan, sert ve ağır bir dil, aşağılayıcı ve kışkırtıcı bir üsluba sahiptir. Onun takdir edilmediği duygusu, müstağni kişiliği, kendine aşırı derecede güvenmesi, ilk zamanlarda babasının vezirliği sebebiyle saray çevresinde iken giderek şiddetlenen ictimaî-siyasî kargaşa ortamında baskı ve sıkıntılara maruz kalması, daha önce mübtela olduğu hastalığı, Emevîlere taraf siyasi mücadelesi yüzünden Berberîler tarafından evlerinin yağmalanması, tutuklanarak hapse atılması, kitaplarının satışının yasaklanması ve yakılması, birçok âlimin kendisinden ve eserlerinden uzaklaşması gibi olumsuz gelişmelerin, onun üzerinde derin izler bıraktığı, hiddetli, hırçın ve cedelci kişiliğinde rol oynadığı ve görüşlerinden yeterince istifadeyi engellediği kanaati yaygınlık kazanır.

Zehebî (v. 748/1347), İbn Hazm'ın karşılaştığı acı ve ıstırapların sebepleri hakkında şu tesbitte bulunur: "İbn Hazm, ulemâ hakkında ileri geri çok konuştuğundan sıkıntılara maruz kaldı"¹⁰. Şüphesiz, ulemâya yönelik haksız ve yersiz eleştiriler, insaf ve vicdan sahiplerini rahatsız eder. Hatta bazen haksızlık yapanlar, mekanizmanın ters tepmesi sonucu yönelttikleri eleştiri oklarının hedefi haline gelebilirler. Ancak haklı ve yerinde yapılan ilmî, ahlâkî ve siyasî eleştiriler karşısında, yanlış anlaşılmalara, beklenmedik haksız ve yersiz baskılara, zulüm ve eziyetlere maruz kalındığı da bir vâkiadır. Nitekim, Mısır Kralı'na "Bilgili bir gözcü, güvenilir bir koruyucu olacağımdan emin olabilirsiniz!"¹¹ diyen Hz. Yusuf'un başına gelen hadiselerin, kendisi için ilham kaynağı ve numûne-i imtisal olduğunu söyleyen İbn Hazm, şu şiiriyle bu noktaya vurgu yapar:

⁸ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, *el-Muhallâ* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire, ts., I, 147, IV 222.

⁹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 158.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 198.

¹¹ Yûsuf 12/55

"İlimler ikliminde ben etrafını aydınlatan güneşim.
Ne var ki benim kusurum, doğduğum tarafın Batı olmasıdır.
Eğer ben Doğu'dan doğmuş olsaydım,
Benim zayı olan ilmî varlığım yağma edilip kapışılırdı!"¹².

Ayrıca İbn Hazm'ın hasede maruz kaldığı, ehl-i hadîs olmasından dolayı özellikle bazı mutaassıp Mâlikîler, dürüstlüğünden ötürü de bazı yöneticiler tarafından hazmedilemediği anlaşılmaktadır. Onun, Hz. İsa'nın "Peygamber, kendisine gösterilmesi gereken hürmeti ancak kendi beldesinde kaybeder/göremez (لا يفقد النبي حرمة الا في بلده)" ve selefin "Bir âlime en çok bîgâne kalanlar, onun yakınları ve komşularıdır (ازهد الناس في عالم اهله)" sözlerini zikrederek bu noktaya dikkat çektiği görülmektedir¹³.

Kurtubalı Kâsım b. Asbağ'ın (v. 340/951) şu tesbit ve müşahedesi, İbn Hazm'dan önce o havzada yaşanan söz konusu taassup ve rekabeti gözler önüne sermesi bakımından kayda değer nitelik taşıyor: (Endülüs'te elli yıl resmi görevli olarak fetva veren Mâlikî fakih) Asbağ b. Halil diyor ki: "Tabutum içinde bir domuzun başının olması, orada İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'inin bulunmasından benim için daha iyidir"¹⁴. Kâsım b. Asbağ, Asbağ b. Halil'e beddua eder ve şöyle derdi: "Bakî b. Mahled'den hadis dinlemekten beni mahrum eden odur. Ona gidip gelmeyi babam bana hep yasakladı. Halbuki o (Bakî b. Mahled) bizim komşumuz idi"¹⁵.

Şâtübî (v. 790/1388), İbn Hazm'ın yetişme tarzı ve ilim geleneği hakkında şu tesbitte bulunur: "İbn Hazm, üstatlardan ilim alarak onlarla olan beraberliği devam ettirmemiş, onların edep ve terbiyesi ile yetişmemiştir. Meşhur müctehid imamlar ve ilimde derinleşmiş benzeri âlimler ise aksine öyle değildir"¹⁶. Şâtübî'nin, İbn Hazm hakkındaki bu tesbitinin detaylı değerlendirmesi bir yana, gerçekten de, kâfi-vâfi bir müderrisin ders halkasında ikmal edilen tahsilin, istikrar ve ruhî-ahlâkî olgunluk açısından derin bir tecrübe kazandırdığı açıktır.

Doğrusu İbn Hazm'ın, bazı tartışmalı konuları yeterince/etrafıca düşünce süzgecinden geçiremediği ve onları ısrarla savunduğu görülür. Nitekim bizzat kendisi, olgunluk döneminde kaleme aldığı *Ahlâk* veya *Müdâvâtü'n-nüfûs* adıyla bilinen eserinde¹⁷, "Bende ayıplar/kusurlar/hatalar var idi (kânet fiyye uyûbun)" diyerek, aşırı derecede öfkeye kapılmak veya memnuniyet/hayranlık duymak, alaycı tavır, kin, hiddet, ihtiras, sabırsızlık, üstün gelme arzusu, şan şöhrat sevgisi, kendini beğenmek, ifratın etkisi ve baskısı altında kalmak gibi

¹² Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 310; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, II, 544.

¹³ Bk. Makkarî, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratib* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968, III, 166. Söz konusu selef sözünün bazı varyantlarında "ehlühû" kelimesinden sonra "komşuları" anlamında "cîrânuhû" yer alır.

¹⁴ İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullâh, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs* (nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Huseynî), 1373/1954, I, 94.

¹⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I, 94.

¹⁶ Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Müsâ, *el-Muvâfakât fi usûli'l-ahkâm* (thk. Abdullah Dirâz), Kahire, ts., I, 95.

¹⁷ İbn Hazm, *el-Ahlâku ve's-siyer fi müdâvâti'n-nüfûs*, Beyrut 1405/1985, s. 33-38.

zaaflarının bulunduğunu itiraf eder. Ancak o, “Eksik kişi, eksikliğini bilseydi, kâmil olurdu. Hiçbir yaratık kusurdan hali/uzak değildir. O halde bahtiyar, eksikleri önemsiz ve az olan kimsedir” diyerek, saydığı zaaf ve hastalıkların üstesinden gelebilmek için yoğun çaba harcadığını, Allah’ın lütfuyla kendini terbiye ederek onların hemen hepsinden kurtulduğunu da söyler.

Netice itibariyle yetişme tarzı, ruh hali, yöntemi ve ulaştığı sonuçlar ne olursa olsun, çok yönlü, ufuk açıcı ve orijinal pek çok görüş ve tahlilleriyle İbn Hazm, ilim dünyasının müstağni kalamayacağı bir hadis-fıkıh âlimi ve müstesna bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

B.Usûlü:

İbn Hazm’a göre, dinin kaynağı olarak Kur’an ve Sünnet eşit derecede bağlayıcıdır. Çünkü, Rasûlullah’ın (s.a) sünneti vahiy mahsulüdür. Bu sebeple hadis tahsili farz-ı kifâyedir. O, “Zikri biz, evet biz indirdik. Onu muhafaza edecek olan elbette biziz”¹⁸ âyetinin bu konu için delil teşkil ettiğini söyler. Çünkü o, usûl konularına hasrettiği *el-İhkâm* adlı kitabının pek çok yerinde, âyette geçen *zikr* kelimesinin, Kur’an olsun Sünnet olsun *şeriatı* içine aldığını hep dile getirir¹⁹. Ona göre, Rasûlullah’a (s.a) kadar sikanın sikadan muttasıl naklettiği haber-i vâhidler, ilim ve amel gerektirir; itikâdî ve amelî konularda bilgi kaynağıdır²⁰.

Burhân ve hüccet olmadan haberin zâhirinin dışına çıkılarak yapılan tevili zan olarak niteleyen İbn Hazm’a göre²¹, dil (lugat), din gibi tevkîfî (Allah’ın bildirmesiyle bilinebilir) olduğundan, dinin doğru anlaşılması ancak nassın zâhiri-ne bağlı kalmak ve hükme kaynak olacak lafzın vazolunduğu lugat mânasını dikkate almakla mümkündür. Bu temel ilkeden uzaklaşarak mâna ve maksadın nazarı itibara alınması ise rey ile amel etmek demektir

İbn Hazm’a göre, Rasûlullah’ın (s.a) bir hükmün yerine getirilmesi veya bir emrin beyanı kabilinden olmayan fiil ve davranışları (ef’âl-i Rasûl) vâcip değil, menduptur. Ancak bir emri beyan veya bir hükmü tenfiz niteliğinde olursa, o zaman fiil bir emirdir ve yapılması farzdır. Bununla beraber, örnek özelliği taşıdığından Rasûlullah’a (s.a) her hâlükarda tâbi olmak güzel bir harekettir. Onlara göre, Rasûlullah’ın (s.a) açık emir ve nehiyleri ümmeti bağlar. Sükût ettiği şeyler ise sâkittir ve af kapsamındadır²².

İbn Hazm’a göre, sahâbe sözleri ve fetvâları hüccet olmaz. Sahâbe dâhil,

¹⁸ Hicr 15/9

¹⁹ Bk. İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm* (thk. Komisyon), Kahire 1404, I, 95, 114, II, 201, III, 346, VI, 261.

²⁰ İbn Hazm, *en-Nübzetü’l-kâfiye fî usûli’l-ahkâmî’d-dîn* (thk. Ebû Mus’ab Muhammed Saîd el-Bedrî), Mısır 1991, s. 40 vd. Haber-i vâhid ile *sünnetullah* kavramını özdeşleştiren İbn Hazm’a göre, vâcip, haram veya mubah olsun dinin ahkâmına dair öğrettiği her şey, aynı zamanda *sünnetullah*tır. Zira Allah Kur’an’da *sünnetullahta* bir değişiklik bulunmadığını açıklar. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Özşenel, “İbn Hazm Gözüyle Sünnet -el-İhkâm Özelinde-”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/2002, s.120 vd.

²¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 129.

²² İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 146, 447.

hayatta olsun vefat etmiş olsun, hiçbir kimseyi taklit etmek câiz değildir. Onun sözlerinden birisi şöyledir: “Şayet taklit câiz ise, zikrettiğimiz sahâbe ve tâbiîni taklit etmek, Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî'yi taklitten evlâdır”²³. “Doğrusu biz selefimizi severiz. Fakat bizim için hak ve hakikat, onlardan daha değerli ve daha üstündür” sözü de ona aittir.

İbn Hazm, ulemânın hepsi tarafından akdedilen icmâi önemser ve onu delil olarak görür. Mesela, sünnete uymanın gerekliliği konusu böyle bir icmâ ile sabittir. Bütün müslümanların ilk üç nesilden (sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn) oluşan selef-i sâlih yolunu takip etmeleri gerektiği yine icmâ ile sabittir.

İbn Hazm'a göre, edille-i şer'iyye hiyerarşisinde Kur'an, sünnet ve icmâdan sonra kıyas değil, *delil* gelir. Nassların veya icmân açık ifadesinden, akli burhandan/aklın delillerinin gerektirdiklerinden, delâlet ve mefhûmundan anlaşılabilir bir netice olarak *delil*, ahkâma mesned teşkil eder. Ona göre *delilin* kıyasla karıştırılmaması gerekir. Her şeyden önce Allah Teâlâ, anlaşmazlık halinde Kur'an'a ve Rasûlüne mürâcaatı emretmektedir. Kıyasa başvuran kimse Allah'ın emrine karşı çıkmış ve kanun koyucuya müdâhale etmiş olur. Bu yüzden dinde kıyas, istihsân ve reyle hüküm vermek helal değildir. Kıyas, hakkında nas bulunmayan bir şeyin hükmünü hakkında nas bulunan şeyin hükmüne göre belirlemekten ibarettir. Bu anlamda kıyas, istihsân ve rey, zann-ı gâlip ile hüküm vermek demektir. Halbuki bir nassın hükmü, ancak kişi veya hadisenin ismen zikredildiği duruma (mensûs) münhasır kalmalıdır²⁴.

İbn Hazm, Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'arî'ye yazdığı şu mektubu uydurma kabul eder²⁵: “Kazâ muhkem bir farz, uyulması gereken bir sünnettir (...). Kitap veya sünnetten sana ulaşmayıp da hükmünde şek ve tereddüde düştüğün konuları iyi anla, birbirine benzer şeyleri (emsâl ve eşbâh) tanı ve meseleleri ona göre kıyas et. (Ortaya çıkan alternatiflerde) Allah'ın nezdinde en sevimli ve sana göre en uygun olanı al”. Halbuki bu mektup, cumhûr hadis ve fıkıh ulemâsı tarafından amele konu olan bir haber kabul edilir²⁶.

Ayrıca İbn Hazm, *istishâbu'l-hâl*²⁷ gibi icmâ ile belirlenen veya nasslardan anlaşılabilir bazı akli-mantıkî delil ve önermeleri kabul eder.

²³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 168.

²⁴ İbn Hazm, *el-İnkâm*, II, 98-100, 192, 368, 487, 546. Kıyas ve ta'lil için bk. Hatîb, Ebû Bekr Ahmed el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, Beyrut, 1395, I, 178 vd.; Goldziher, İgnaz, *Zâhirîler Sistem ve Tarihleri* (çev. Cihad Tunç), Ankara 1982, s. 31-32; Zekeriyâ Güler, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*, Ankara 1997, s. 173-181; H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, *DiA*, XX, 47-48.

²⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 59.

²⁶ Mektup için bk. Dârakutnî, Ebu'l-Hasan Ali, *Sünen*, Kahire 1386, IV, 206; Serahsî, Ebû Bekr Muhammed, *el-Mebsût*, Mısır 1324, XVI, 60-63; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkî, *İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*, Beyrut, 1973, I, 63.

²⁷ *İstishâb*, “Daha önce varlığı bilinen bir durumun -aksine delil bulunmadıkça- varlığını koruduğuna hükmedilmesidir”. “Şek ile yakîn zâil olmaz” ve “Berâet-i zimmet asıldır” gibi hukuk kâideleri, *istishâbu'l-hâl* yönteminin tatbikatı içinde değerlendirilir (bk. Hatîb, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, I, 216-217; Ebû Zehra, Muhammed, *İsâm Hukuku Metodolojisi* (çev. Abdülkadir Şener), Ankara 1979, s. 254-256).

İbn Hazm, hadis ricâl ve râvilerini değerlendirme konusunda müteşeddit cerh-ta'dil ulemâsi içinde yer alır. Prensip olarak, müteşeddit veya mütesâhil âlimlerin, özellikle ihtilâflı râvi ve hadislere dair verdikleri bilgilerin, diğer kaynaklarla mukâyese edilerek yeniden incelenmesi önem arz eder. Mesela, İbn Hazm'ın iddia ettiği gibi Hüreyim b. Süfyan el-Becelî el-Kûfi meçhul değil, aksine sika bir râvîdir²⁸.

Bazan onun, sert bir şekilde muhalefet ettiği âlimlerin ve savundukları görüşlerinin ardından "Bu ya bir âlimin zellesi, fâzıl ve âkilin vehlesi ya da fâsık bir yalancının iftirasıdır"²⁹ diyerek yaptığı değerlendirme dikkat çeker.

C. Bazı Görüşleri:

İbn Hazm'ın ilmî ve ahlâkî kişiliğine ışık tutabilecek, özellikle cumhura muhalif düştüğü bazı tartışma konularını kısa değerlendirmelerle birlikte burada dikkatlere arz etmek istiyoruz. Seçilen tartışma konularının, zihinleri meşgul eden ve sık sık gündeme getirilen dikkat çekici örnekler arasında olduğunu düşünürüz.

1. İhtilâfın hükümü:

İbn Hazm, dillerde şöhret bulan "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir" (اختلاف أمتي رحمة) haberinin, "Eğer ihtilaf rahmet olsaydı, ittifakın gazap olması gerekirdi" diyerek, mâna açısından bozuk, sened açısından bâtil, fâsıkların eseri ve yalanı olduğunu ifade eder³⁰.

İbn Hazm'ın görüşüne yer veren Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (v. 1999), hadisin sened ve mâna itibarıyla bâtil olduğunu söyler ve es-Sübkî'nin şu tesbitini nakleder: "Bu hadis, muhaddisler nezdinde maruf değildir. Ben de hadisin ne sahîh, ne zayıf ve ne de mevzû bir senedine vâkîf oldum!"³¹.

Serdedilen bu görüşler üzerine burada kısa bir değerlendirmede bulunmak uygun olacaktır. Hanbelî fıkıh âlimi İbn Kudâme (v. 620/1223), söz konusu haber üzerine şunları söyler: "Bazı kitaplarda, dillerde şöhret bulmuş olan merfû bir hadis vardır: "Ümmetimin ihtilâfı rahmettir". Bu rivâyetin hiçbir hadis kitabında bir senedi bulunamayınca bazıları "Hadis, muhaddislerin bize kadar ulaşmayan bazı kitaplarında tahriç edilmiş olmalıdır" demiştir. Onlar, bu hadisi kabul ederek kitaplarında zikredenlere hürmetten ve söz konusu haberin mânasını ciddiye almalarından dolayı bu sözü söylemişlerdir"³². Bilahare, Suyûtî (v. 911/1505) tarafından tekrarlanan bu yorum ve değerlendirme ihtiyatla

²⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, V, 49 dn.

²⁹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 219.

³⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 61.

³¹ Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe*, Beyrut 1405, I, 76-78. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Zekeriya Güler, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*, s. 5-11.

³² İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed, *el-Muğnî fî fikhî'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî*, Beyrut 1405, I, 18.

karşılmalıdır. Zira temel bir ilke olarak, delilden neş'et etmeyen zan ve ihtimale itibar edilmez.

Görebildiğimiz kadarıyla tarih, bir taraftan ihtilafı *lânet* görerek ifrata düşenlere, diğer taraftan hiçbir kayıt ve şarta bağlamaksızın onu *rahmet* kabul ederek tefrite düşenlere şahit olmuştur. Doğrusu, senedi bilinmeyen bu haberin ifade ettiği anlam ve esprinin, *furû-ı fıkıh* çerçevesinde kalmak kaydü şartıyla tarih boyunca cumhur ulemâ tarafından kabul gördüğü, *rahmet* görülen ihtilafın, kolaylık, zenginlik, genişlik ve esneklik alanları açtığı bir gerçektir. İslâm ümmetinin inancını bozan/sarsan itikadî, birlik ve beraberliğini parçalayan ictimâî-siyasî ihtilaflar ise çirkin ve yasaktır.

2. Cemaatle namaz kılmanın hükmü:

İbn Hazm'a göre, ezânı duyan kimsenin, imamla birlikte mescidde cemaat halinde namaz kılması farzdır, kasden bunu terkedenin namazı bâtıldır. Ezânı duymayan kimsenin de bir veya birkaç kişi ile cemaat halinde namaz kılması farzdır; bunu yapmayanın namazı olmaz. Cemaat olabilmek için birini bulamayan kimse veya hastalık, korku, yağmur, mal kaybetme endişesi, yemek sofrasının hazır olması, hastayı kaybetme korkusu, imamın cemaati güç durumda bırakacak ve zarar verecek kadar uzatması, soğan, sarımsak ve pırasa kokusu gibi mazeretler sebebiyle cemâate gelemeyen kimse bu hükmün dışındadır³³.

“Biz, özürsüz olarak cemaate gelmeyen kimseyi bundan menederiz. Aksi halde gider evini yakarız” diyen İbn Hazm, şu hadislerden yola çıkarak bu neticeye varır: “Kim ezanı işitir de icabet etmezse, bir özür varsa müstesna, onun namazı yoktur”³⁴ “Nefsim/ruhum elinde olan Allah'a and olsun ki, odun toplanmasını emretmeyi içimden geçirdim. Sonra namaz için ezan okunmasını ve bir adama da emredip cemaate imam olmasını, sonra da cemaate gelmeyenlere gidip evlerini yakmayı içimden geçirdim”³⁵.

Bu görüş ve yorum, İbn Hazm'ın lafızcılığını ve zâhirciliğini gösteren bir örnektir. Halbuki, her iki hadisin dil ve üslûbu buna müsait değildir. Çünkü terğîb-terhîb (özendirme, korkutma ve uyarma) maksadına yönelik vârid olan bu hadis, cemaatle kılınan namazın faziletini vurgular. Her dilde var olan bu edebî üslup, Arap dili ve edebiyatında *mübâleğâ fi'z-zecr* diye bilinir. Bu yüzden, cumhura göre cemaatle namaz kılmanın hükmü, Hanefî fakihî Ebû Bekir el-Kâsânî'nin (v. 587/1191) ifadesiyle³⁶ *müekked sünnet-i ayn* veya *vâcip* kabul edilir.

3. Kadının namaz kılmanın önünden geçmesi:

İbn Hazm'a göre, “Namaz kılan kimsenin önünde köpeğin, eşeğin ve kadının olması namazı bozar. Sadece namaz kılanın önünde yanı üzere yatan kadın namazı bozmaz”. Bu konuda o, “Kadın, eşek ve köpek namazı bozar” hadisiyle

³³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV, 188, 202.

³⁴ İbn Mâce, *Mesâcid*, 17.

³⁵ Buhârî, *Ezân*, 29; Müslim, *Mesâcid*, 251-254; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV, 188 vd.

³⁶ Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, Beyrut 1402, I, 155.

amel eder. Halbuki, *Muhallâ*'nın tahkikini yapan Mısırlı âlim ve muhaddis Ahmed Muhammed Şâkir'in (v. 1958) temas ettiği gibi³⁷, "(Onlardan) hiçbir şey namazı bozmaz (لا يقطع الصلاة شيء)" hadisi³⁸ nâsihtir; söz konusu hüküm ve uygulamayı iptal eder.

4. Hür kadın ile câriye arasında örtünme farkı:

İbn Hazm, "Namazda olsun, bakan kimse karşısında olsun kadının örtmesi farz olan avret yeri, yüz ve eller hâriç bütün bedenidir. Bu hususta hür, köle ve câriye eşittir ve aralarında hiçbir fark yoktur. Hür kadın ile câriye arasında fark gözetme konusuna gelince, bilinmelidir ki Allah'ın dini tektir. Hilkat ve tabiat birdir (karşı cinsi tahrik açısından hür kadın ile câriye bedeni aynıdır)"³⁹ diyerek, Hz. Ömer'e nisbet edilen hür ile câriye arasında gözetilen farklı örtünme uygulamasını tenkide tabi tutar.

5. Kasden terkedilen namazın kazası:

İbn Hazm'a göre, "Namazı kasden terkeden kimse, vakti çıktıktan sonra artık onu hiçbir zaman kaza edemez. Bu durumda olan kimse tevbe ve istiğfâr etmeli, kıyâmet günü amelinin tartıldığı terâzinin ağır gelmesi için çok hayır yapmalı ve nâfile namaz kılmalıdır"⁴⁰.

Öyle anlaşılıyor ki, "Kasden terk edilen namazın kazâsı olur" diyen meşhur müctehid imamların aksine, Asr-ı Saâdet'te uyuma ve unutmaya gibi mazeretler dışında bile bile namazın terk edilip kaza edildiğine dair bir uygulama olmamasından yola çıkan İbn Hazm, "Böyle bir namazın kazası olmaz, yalnız tevbe ve istiğfâr gerekir" görüşünü savunurken, "Uyku ve unutmaya dışında bir Müslüman için, kasden namazı terk gibi bir problem yaşanmaz, yaşanmamalıdır" diye düşünmüş olmalıdır. Ona göre, uyumadan veya unutmadan ötürü namaz kılmayan kimse, hatırladığında derhal kılması halinde, bu namaz kaza değil eda olur. Zira o namazın vakti, onun hatırladığı zaman dilimidir.

D. Bazı Referansları:

Bu başlık altında, İbn Hazm'ın atıfta bulunduğu kaynaklardan; yararlandığı âlimler ve onların eserlerinden örnekler verilecektir.

1. Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleyman es-Sülemî el-İlbîrî el-Mâlikî el-Kurtubî (v. 238/853)

Mâlikî fakihi, çok yönlü, velûd bir müellif olan Abdülmelik b. Habîb'in, Endülüs ilim ve kültür havzasında son derece etkili olduğu, kırka yakın râvinin kendisinden hadis naklettiği bilinir. Meşhur muhaddis Bakî b. Mahled, onun öğren-

³⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, IV, 14-15 dn.; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed, *el-Câmiu's-Sahîh* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), II, 164-165 dn. Ahmed Muhammed Şâkir, bu konuda vardığı neticeyi "ince/ciddi bir tahkik ve orijinal bir tesbit (ve hâzâ tahkîkun dakîkun ve'stidlâlun tarîfun lem era men sebakanî ileyh)" diye değerlendirebilir.

³⁸ Buhârî, Salât, 105; Ebû Dâvud, Salât, 114.

³⁹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, III, 210, 218, 221.

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, II, 235.

cileri arasındadır. İbn Abdilberr, Abdülmelik b. Habîb'in bir disiplin olarak hadisi Endülüs'e ilk defa getiren kimse olduğunu söyler⁴¹.

İbn Hazm'ın *Risale fi'l-ğınâ'i'l-mülhî e mübâhun hüve em mahzûrun* adlı risalesinde, onun *Kitâb fi kerâheti'l-ğınâ* adlı eserinden nakillerde bulunarak tahlil ve tenkide tâbi tutar.

2. Ebû Süleyman Dâvud b. Ali el-İsfahânî el-Bağdâdî ez-Zâhirî (v. 270/884)

Hemşehrîsi Ebû Nuaym el-İsfahânî (v. 430/1038), onun hakkında şu bilgiyi verir: "Aslı Kâsân'dandır. Bağdat'ta ikamet eden olan Dâvud birçok eser telif etti. 201'de doğdu, 270'de vefat etti. İshak b. Râhûye, Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, Osman İbn Ebî Şeybe, İbn Nümejr gibi muhaddislerden hadis dinledi"⁴².

Babası Hanefî, kendisi Ehl-i Zâhir'in reîsi olan ve fitratında aşırılıklara temayül olduğu anlaşılan Dâvud'un, Şâfîî iken de bu mezhebin aşırı bir mensubu olduğu görülür. Ehl-i hadîsin görüşlerini benimsediği zaman da aynı karakteri gösterir; rey ile ictihadi, nasların ta'lili ve kıyası tamamen reddeder. Bu yöntem onu ilmî donukluğa ve garip sonuçlara götürür. Çevresiyle uyum problemi yaşamasına rağmen, tevazu, zühd ve takvası, yöneticiler karşısındaki dirayet ve hassasiyeti dikkat çeker. İbn Hazm, onun telif ettiği eserlerin 18.000 varaka ulaştığını söyler. Ancak onun bu eserleri günümüze kadar gelememiştir⁴³. İbn Hazm, pek çok konuda onun görüşlerini aktarır.

3. Ebû Abdirrahman Bakî b. Mahled el-Kurtubî (v. 276/889)

Bakî b. Mahled, 75 yıllık ömrünün 34 yılını hadis talebi ve tahsili için Endülüs dışında geçirek uzun seyahatlere çıkar. Bağdat'ta Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (v. 235/849), Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (v. 246/860) başta olmak üzere yaklaşık üç yüz âlimden uzun süre hadis öğrenerek⁴⁴ Doğu'yu Batı'ya taşıyan müstesna bir ilim elçisi ve müstakil bir müctehid olarak hürmet görür. Kurtubalı tarihçi, hadis ve fıkıh âlimi İbnü'l-Faradî (v. 403/1013), "Bakî b. Mahled, Endülüs'ü hadis ve rivayetle doldurup taşırdı"⁴⁵ der. Demek oluyor ki, hadislerin Endülüs'e girişi, daha çok Bakî b. Mahled sayesinde gerçekleşir. Tabii, Dâvud ez-Zâhirî'nin de içinde bulunduğu Bağdat ilim muhitinde, Bakî b. Mahled'le birlikte aynı şartlarda yetişen hemşehrîsi İbn Vaddâh (v. 287/900) gibi hadis hâfızlarının himmet, gayret ve tesiri burada unutulmamalıdır.

Bakî b. Mahled'in en meşhur kitabı *el-Müsnedü'l-kebîr*'dir. Ahmed b.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 106. Abdülmelik b. Habîb için bk. Tahsin Görgün, "İbn Habîb es-Sülemî", *DiA*, XIX, 510-513.

⁴² Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Kitâbu Târîhi Esbehân* (thk. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990, I, 367.

⁴³ Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 97-108; *Tezkiratü'l-huffâz*, III, 1147; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zâhirîlik*, s.19-21; Nüreddin İtr, "Dâvud ez-Zâhirî", *DiA*, IX, 49-50.

⁴⁴ Bakî b. Mahled'in râvisi Abdullah b. Yunus, onun mülaki olup hadis öğrendiği hocalarının sayısının 284 olduğunu söyler (bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 107-108).

⁴⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, I, 108.

Hanbel'in *Müsned*'inde 904 sahâbînin 30.000 hadisi, Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde ise 1013 sahâbînin 30.969 hadisi vardır. Hadisler sahâbe isimlerine göre alfabetik olarak ve her bir sahâbînin rivayeti fıkıh konularına göre tertip edilmiştir. Ne var ki, *Müsned*, henüz mahtut-mefkud durumdadır. Ancak onun Endülüs'te tahribattan kurtulan mekânlarda, hususi kütüphanelerde, bilhassa Batı Berlin, Mağrib ülkeleri ve Türkiye'de bulunan kütüphanelerde ortaya çıkabileceğine dair umut ve heyecan sürmektedir⁴⁶.

Bakî b. Mahled'in *Müsned'inin* mukaddimesi olan *Adedü mâ li külli vâhidin mine's-sahâbe mine'l-hadîs*, İbn Hazm tarafından tertip edilmiş, Ekrem Ziya el-Umerî'nin tahkikiyle basılmıştır (Beyrut 1404/1984). Eserde numaralanmış 1013 râvi sahâbe bulunmaktadır.

Bakî b. Mahled'in bir de *Tefsîru'l-Kur'ân*'ı mevcuttur: İbn Hazm, bu *Tefsîr* hakkında "O, öyle bir kitaptır ki, İslâm tarihinde onun gibisi asla telif edilmemiştir, ne Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Tefsîr*'i ne de bir başkasının!"⁴⁷ der.

Gerek Abdülmelik b. Habîb'in (v. 238/853) ve gerekse Bakî b. Mahled'in (v. 276/889) rivayet ilimlerine olan vukuf ve tecrübelerinin, İbn Hazm üzerinde hayli etkili olduğu, onun ilmî, edebî, fikrî ve ictimai faaliyetleri için Endülüs'ün müsait bir havzaya dönüşmesinde rol oynadığı anlaşılmaktadır.

4. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdilberr en-Nemerî el-Mâlikî el-Kurtubî (v. 463/1070)

Endülüslü İbn Ayyâd (v. 575/1179) gibi bazı âlimler hicrî beşinci (miladî onbirinci) asrı, "İbn Abdilberr asrı" olarak niteler. Endülüs'te İbn Abdilberr *hâfizu'l-ğarb* unvanıyla tanınırken, aynı yıl Bağdat'ta vefat eden el-Hatîb el-Bağdâdî *hâfizu's-şark* diye meşhur olur.

İbn Abdilberr'in *et-Temhîd* adlı eseri, İmam Mâlik'in *Muvatta*'ının ricâline ve fıkhu'l-hadise dairdir. Eser, 1967-1990 tarihlerinde iki cildi fihrist olmak üzere yirmi altı cilt halinde Mağrib'de tahkikli olarak basılmıştır.

İbn Abdilberr, İbn Hazm'ın bizzat kendisinden hadis rivâyet ettiği hocaları arasında olması, *et-Temhîd*'i de onun faydalandığı kaynaklar arasında bulunması bakımından önem arz eder. Nitekim İbn Hazm, şu tesbitte bulunur: "Fıkhu'l-hadîs sâhasında ben, arkadaşımız Ebû Ömer (İbn Abdilberr)'in *et-Temhîd*'i gibisini asla bilmiyorum (التمهيد لصاحبنا أبي عمر لا أعلم في الكلام على فقه الحديث مثله أصلاً)"⁴⁸.

İbn Hazm'ın, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Kâsım b. Asbağ, Zekeriyyâ b. Yahyâ es-Sâcî, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi pek çok musannifin isimlerine atıfta

⁴⁶ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâr-i ulûmi'l-hadîs*, Beyrut, ts., s. 186; Ekrem Ziya el-Umerî, *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedih*, Beyrut 1404/1984, s. 28; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zâhirîlik*, s. 23-24; M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *DİA*, IV, 541-542.

⁴⁷ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 177; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-funûn*, İstanbul 1971, I, 444.

⁴⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Haydarâbâd, 1958, III, 1129.

bulunduğu ve eserlerinin çok zengin hadis kaynaklarına dayandığı görülür.

D. Eserleri:

İbn Hazm, çok yönlü bir âlim olduğundan yalnız hadis ve fıkıh değil, İslâmî ilimlerin hemen her sahasında önemli eserler telif etmiştir. Onun, günümüze ulaşabilen başlıca eserleri şunlardır:

1. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*: Zehebî tarafından *el-Muhallâ fi şerhi'l-Mücellâ bi'l-huceci ve'l-âsâr*⁴⁹ adı verilen bu eser, *fıkhü'l-hadîs ve hilâfiyyât ilmi* için önemli bir kaynak teşkil eden kitâbiyyât arasında sayılır. Müellif bu eserini tamamlamadan vefat ettiğinden kalan kısmı, oğlu Ebû Râfi' el-Fadl tarafından babasının *el-Îsâl* adlı kitabından özetlenerek ikmal edilir. Söz konusu *el-Îsâl*'in tam adı, *Kitâbu'l-Îsâl ilâ fehmi Kitâbi'l-Hisâl el-câmia li cümeli şerâii'l-İslâm fi'l-vâcibi ve'l-halâli ve'l-harâm ve sâiri'l-ahkâm alâ mâ evcebehu'l-Kur'ânu ve's-sünnetü ve'l-icmâ'dır*⁵⁰. Müellifin iki ciltlik *Kitâbu'l-Hisâl*'inin şerhi olan bu hacimli eserin 15.000 varak olduğu söylenir ve günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmez. İbn Hazm, ardından hem öğrencilere hem ulemâya yönelik bir rehber niteliğindeki *el-Mücellâ*'yı, onun ardından da *el-Muhallâ*'yı hazırlar. Eserin telif serüveni şöyle gösterilebilir: *Kitâbu'l-Hisâl* → *Kitâbu'l-Îsâl* → *el-Mücellâ* → *el-Muhallâ*.

İbn Hazm *el-Muhallâ*'da, fikhî meselelere dair sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki müctehid imamların görüşlerine, her bir taifenin leh ve aleyhteki delillerine yer verir. Konu hakkında vârid olan sahîh-sakîm hadisleri isnadlarıyla zikrederek, Zâhirî usûlü çerçevesinde tahlil ve tercihlerde bulunur, kendi görüş ve yaklaşımlarının doğruluğunu isbatlamaya çalışır.

Sultânü'l-ulemâ ve Şeyhu'l-İslâm lakaplarıyla anılan Dimaşklı Şâfiî fakihi İzzeddîn b. Abdisselâm (v. 660/1260), "İslâmî ilimler kitâbiyyâtı içinde, İbn Hazm'in *el-Muhallâ*'sı ile İbn Kudâme'nin (v. 620/1223) *el-Muğnî*'si gibisini görmedim"⁵¹ diyerek *el-Muhallâ*'nın önemine işaret eder. Bu değerlendirmeye katılan Zehebî (v. 748/1347), Beyhakî'nin (v. 458/1065) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ile İbn Abdilberr'in (v. 463/1070) *et-Temhîd*'inin üçüncü ve dördüncü kaynak olarak listede yer alması gerektiğini söyler ve bahsi geçen dört kitabı mütâlaa eden ciddi ve zeki bir kimsenin *hakîki âlim* olacağını ifade eder. Abdülfettâh Ebû Gudde (v. 1997), beşinci kitap olarak bu listeye Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (v. 321/933) *Müşkilü'l-âsâr*'ını ekler.

el-Muhallâ'nın, Ahmed Muhammed Şâkir (Mektebetü Dâri't-turâs, Kahire, ts., I-XI) ve Abdülğaffâr Süleyman el-Bündârî (Beyrut 1408, I-XII) tarafından gerçekleştirilen iki ayrı tahkikli baskısı vardır.

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) tarafından hazırlanan *el-Muallâ fi*

⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 194. Eserin tanıtımı için bk. Zekeriya Güler, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*, s. 13-14; H. Yunus Apaydın, "el-Muhallâ", *DİA*, XXX, 404-406.

⁵⁰ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 308-309.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 193.

muhtasari'l-Muhallâ ile Muhammed el-Muntasır el-Kettânî tarafından tasnif edilen *Mu'cemu fıkhi'l-Muhallâ* (I-XII+Fihrist, Beyrut 1416/1996), *Muhallâ* üzerine yapılan çalışmalar arasındadır.

2. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*: Zâhirî hadis ve fıkıh usûlüne dair bu eser, Ahmed Muhammed Şâkir tarafından iki cilt (sekiz cüz) halinde neşredilmiştir (Kahire 1345). Eserin, komisyon tarafından yapılan tahkikli baskısı da vardır (Mısır 1404, I-II).

3. *en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûli ahkâmi'd-dîn*: İbn Hazm'ın *el-İhkâm*'dan sonra yazdığı muhtasar bir fıkıh usulü olan risale, Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî tarafından tahkik edilerek basılmıştır (Mısır 1991). Daha önce eser, Muhammed Zâhid el-Kevserî tarafından *en-Nübez fî usûli'l-fıkhi'z-zâhirî* (Kahire 1940) ve Ahmed Hicâzî es-Sekkâ tarafından *en-Nübez fî usûli'l-fıkh* (Kahire 1981) adlarıyla neşredilmiştir.

4. *Merâtibü'l-icmâ' fi'l-ibâdât ve'l-muâmelât ve'l-i'tikâdât*: Üzerinde icmâ edilen konuların fıkıh bablarına göre tertip edildiği eser, İbn Teymiyye'nin *Nakdû Merâtibi'l-icmâ'* adlı risalesiyle birlikte Dâru İbn Hazm tarafından neşredilmiştir.

5. *İbtâlü'l-kıyâs ve'r-ra'yi ve't-taklîd*: Eser, Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.

6. *Ecvibe alâ Sahîhi'l-Buhârî*: Eser, Abdülmecîd et-Türkî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Mecelletü'l-Endelüs, yıl: 1966, sayı: 31, s. 88-115).

7. *el Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*: Dinler tarihine dair bu eser, Muhammed İbrahim Nasr ile Abdurrahman Umeyre tarafından tarafında tahkik edilerek beş cilt halinde neşredilmiştir (Riyad-Cidde 1402/1982). Eser, "el-Fisal ..." diye de adlandırılır.

8. *Cevâmiu's-sîra*: Muhtasar bir siyer kitabı olan eser, İhsan Abbas-Nâsirüddîn el-Esed tarafından neşredilmiştir (Kahire 1955, Beyrut 1983).

9. *Cemheratü ensâbi'l-Arab*: Araplar'ın Adnân, Kahtân ve Huzâa kollarının, müellifin zamanına kadar gelen nesep silsilesini ele alan eser, Abdüsselâm Muhammed Hârun tarafından neşredilmiştir (Kahire 1382/1962).

10. *Haccetü'l-vedâ'*: Vedâ hutbesinin şerhi olan eser, Memduh Hakkî'nin tahkikiyle basılmıştır (Dâru'l-Yakaza el-Arabiyye, Dimaşk 1956).

11. *el-Ahlâku ve's-siyer fî müdâvâti'n-nüfûs*: *Müdâvâti'n-nüfûs* adıyla da bilinen eser basılmıştır (ikinci baskı, Beyrut 1405/1985). Eser, Cemaleddin Erdemci-Hasan Hüseyin Bircan tarafından *Ahlâk* adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır (Bilge Adam Yay., 2005 Van).

12. *et-Takrîb li haddi'l-mantık*: Eser, İhsan Abbas tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1959).

13. *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfe ve'l-âlâf*: İhsan Abbas (*Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî* içinde, Beyrut 1980) ve Tâhir Ahmed Mekki (Kahire 1405/1985) tara-

findan neşredilen bu eser, *Güvercin Gerdanlığı* (çev. Mahmut Kanık) adıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır.

İbn Hazm, ülfet, sevgi ve sevenlere dair bu kitabının ilk sayfalarında, yazması için kendisinden talepte bulunan dostuna, "Senin isteğın benim için emir niteliğı taşımasaydı, bu işe girişmezdim. Yarın için hazırlanmak, bu geçici ve kısa ömrü âhirette bizi mutlu kılacak ve ebedi saadeti sağlayacak şekilde kullanmak çok daha iyi olurdu" diyerek, böyle bir mektubun bir nevi gönül eğlencesi olduğunu hatırlatır ve okuyuculardan adeta özür dilemek ister.

14. *Risâle fi'l-imâme fi cevâzi'l-iktidâi bi'l-muhâlifı fi'l-furû'*: İbn Hazm'ın, farklı mezhebe bağılı imamın arkasında kılınan namazın hükmünü soran bir Mâlikî'nin suâline cevap teşkil eden bu eseri, İhsan Abbas (*Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî* içinde, Beyrut 1981) ve Abülfettâh Ebû Gudde tarafından (*Risâletü'l-ülfe beyne'l-müslimîn* içinde, Halep 1417/1996) neşredilmiştir.

15. *Risale fi'l-ğınâi'l-mülhî e mübâhun huve em mahzûrun*: İhsan Abbas tarafından neşredilen bu risâle (*Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî* içinde, Beyrut 1981), Ali Pekcan tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır (İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, 2003, s. 217-230).

16. *er-Risâletü'l-Bâhira fi'r-reddi alâ ehli'l-akvâli'l-fâside*: Muhammed Sağır Hasan el-Ma'sûmî tarafından tahkik edilen eser basılmıştır (Mecelletü Mecma'l-Huğa el-Arabiyye, cilt: 64, Dimaşk 1409/1989).

17. *Risâletü merâtibi'l-ulûm*: Eser, İhsan Abbas tarafından (*Resâilü İbn Hazm el-Endelüsî* içinde, Beyrut 1981) neşredilmiştir.

"Endülüs'e Borcumuz" başlığı altında, İbn Hazm'ın eserleri üzerine yapılan şu tesbit ve değerlendirme, bir muhâsebe imkânı vermesi bakımından ibretâmiz bir tablo olarak görülmelidir:

"İbn Hazm gibi çok yönlü bir allamenin *Tavku'l-hamâme*'sini mesela İngilizler 1931'de, Almanlar 1941'de, Fransız ve İtalyanlar 1949'da kendi dillerinden okuma imkanına kavuşmuşlarken, onun biz dindaşları bu şaheseri okuyabilmekten son senelere kadar mahrumduk. Keza onun 44 sene evvel yayımlanmış *Kitâbu'l-el-ahlâk* ve *s-siyer*'ini kendi dilinde okuyabilen Fransız'a biz Türkçe konuşanlar yine gıpta ile bakmaktayız"⁵².

E. Vefatı:

İbn Hazm, kendisine "Şayet fizik olarak aranızdan ayrılırsam, ruhum mütemâdiyen sizin yanınızdadır (لئن أصبحت مرتحلاً بشخصي فروحي عنكم أبداً مقیم)"⁵³ diye hitap ettiğı Endülüslü öğrencisi el-Humeydî'nin (v. 488/1095) de aralarında bulunduğu gruba ders verirken 72 yaşında 30 Şaban 456 (16 Ağustos 1064) de ebedî âleme irtihal eder.

⁵² Mehmed Said Hatiboğlu, "Endülüs'e Borcumuz", islâmiyât 7 (2004), sayı 3, s. 10.

⁵³ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 310; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, II, 545.

SONUÇ:

Hayatı, ilmî ve ahlâkî kişiliği, usûlü, bazı görüşleri, bazı referansları, eserleri ve vefatı başlıkları altında ele alınan İbn Hazm ez-Zâhirî (v. 456/1063), başta hadis ve fıkıh ilmi olmak üzere kendisinden müstağni kalınamayacak çok yönlü ve köşe taşı bir âlim olduğu kadar, şiir, edebiyat ve düşünceleriyle coşku ve heyecan uyandıran sıra dışı ve müstesna bir şahsiyettir. Onun aktif siyaset/yöneticilik tecrübesi de dikkat çekicidir. Onun yaşadığı ve yetiştiği Endülüs'ün, İslâm kültür ve medeniyetinin inkişafında, hadis ve fıkıh ilminin yayılmasında özel ve önemli bir yeri vardır.

İbn Hazm'ın, "Bende ayıplar (kusur ve hatalar) var idi" ve "Eksik kişi, eksikliği bilseydi, kâmil olurdu. Hiçbir yaratık kusurdan hali/uzak değildir. O halde bahtiyar, eksikleri önemsiz ve az olan kimsedir" sözleriyle otokritik yaparak kendini gözden geçirmesi, bir yandan onun faziletini ifade ederken, diğer yandan ifrat çizgisinden doğan zaaflarından ve egosunun isteklerinden nihayet kurtulduğunu dile getirmesi, onun nefis/ruh terbiyesinde aldığı mesafeyi gösterir. Bu süreç onun, sekinet ve itminan halinin kuşattığı olgunluk döneminde kullandığı dil ve üslup farkının ipuçlarını göstermesi bakımından önemsenmelidir.

Bağdatlı Hanbelî âlim Ebû Muhammed et-Temîmî (v. 488/1095), "Bizden faydalandıktan sonra bizi anıp da rahmetle yâd etmemek, size hiç de yakışmaz!" diyerek bir uyarıda bulunur. "Endülüs'te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm" konulu bu makale vesilesiyle, Endülüs'ün hatta bütün dünyanın medâr-ı iftihârî İbn Hazm'ı rahmetle anmak ve onun aziz ruhunun şâd olmasını niyaz etmek, ahde vefanın gereğidir.

Hakikat odur ki, İslâm medeniyetinin önemli bir parçası olan kadîm Endülüs'ün soluğunu, ilim, irfan ve hikmetini, çağdaş İspanya'ya taşıyan her türlü faaliyet, İbn Hazm'ın ruhunu şâd edecektir.

Kaynaklar:

- » Ahmed Muhammed Şâkir, el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâr-i ulûmî'l-hadis, Beyrut, ts.
- » Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasen Nüreddîn, el-Masnû' fî ma'rifeti'l-hadîsi'l-mevdû' (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1414/1994.
- » Apaydın, H. Yunus, "İbn Hazm", DİA, XX, 39-52;
- » — "el-Muhallâ", DİA, XXX, 404-406.
- » Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, el-Câmiu's-Sahîh, İstanbul 1979.
- » Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed, Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs (thk. İbrahim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut, 1410/1989.
- » Dârakutnî, Ebu'l-Hasan Ali, Sünen, Kahire 1386.
- » Demirci, Ahmet, İbn Hazm ve Zâhirîlik, Kayseri 1996.
- » Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, İstanbul 1981.
- » Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, Kitâbu Târîhi Esbehân (thk. Seyyid Kisrevî Hasan), Beyrut 1410/1990.
- » Ebû Zehra, Muhammed, İsam Hukuku Metodolojisi (çev. Abdülkadir Şener), Ankara 1979.
- » Ekrem Ziya el-Umerî, Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Müsnedih, Beyrut 1404/1984.
- » Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn, Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe, Beyrut 1405.
- » Goldziher, Ignaz, Zâhirîler Sistem ve Tarihleri (çev. Cihad Tunç), Ankara 1982.
- » Görgün, Tahsin, "İbn Habîb es-Sülemî", DİA, XIX, 510-513.
- » Güler, Zekeriya, İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü, Konya 2002;

- » — Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri, Ankara 1997.
- » Hatîb, Ebû Bekr Ahmed el-Bağdâdî, el-Fakîh ve'l-mütefakkih, Beyrut 1395.
- » Hatiboğlu, Mehmed Said, "Endülüs'e Borcumuz", islâmiyât 7 (2004), sayı 3.
- » Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed, Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti'l-Endelüs, Kahire 1966.
- » İrâkî, Ebu'l-Fadl Zeynüddîn Abdurrahîm, el-Muğnî an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr (İhyâ ile birlikte), Beyrut, ts.
- » İtr, Nüreddin, "Dâvûd ez-Zâhirî", DİA, IX, 49-50.
- » İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, Câmiu beyâni'l-İlmi ve fadlih ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve hamlih, Kahire 1402/1982.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Bağdâdî, Sıfatu's-safve (thk. Mahmud Fâhûrî), Haleb 1389/1969.
- » İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullâh, Târîhu ulemâi'l-Endelüs (nşr. es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Huseynî), 1373/1954.
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali, el-Muhallâ (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetü Dâri't-turâs, Kahire, ts.;
- » — el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm (thk. Komisyon), Kahire 1404;
- » — en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûli-ahkâmî'd-dîn (thk. Ebû Mus'ab Muhammed Saîd el-Bedrî), Mısır 1991;
- » — el-Ahlâku ve's-siyer fî müdâvâti'n-nüfûs, ikinci baskı, Beyrut 1405/1985.
- » İbn Kayyim el-Cevziye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ed-Dimaşkî, İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn, Beyrut 1973.
- » İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed, el-Muğnî fî fıkhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, Beyrut 1405.
- » İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed el-Kazvîni, Sünen (nşr. Muhammed Fuâd Abdullbâkî), Kahire 1952.
- » Kandemir, M. Yaşar, "Bakî b. Mahled", DİA, IV, 541-542.
- » Kâtib Çelebi (Hâci Hâlîfe), Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-funûn, İstanbul 1971.
- » Makkarî, Ahmed b. Muhammed, Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1388/1968.
- » Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, el-Câmiu's-sahîh (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1955.
- » Özşenel, Mehmet, "İbn Hazm Gözüyle Sünnet -el-İhkâm Özelinde-", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/2002.
- » Sehâvî, Ebu'l-Hayr Muhammed, el-Makâsîdü'l-hasene, Mısır 1991.
- » Serahsî, Ebû Bekr Muhammed, el-Mebsût, Mısır 1324.
- » Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, el-Muvâfakât fî usûli'l-ahkâm (thk. Abdullah Dirâz), Kahire, ts.
- » Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed, el-Câmiu's-Sahîh (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Kahire 1356.
- » Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, Beyrut 1985;
- » — Tezkiratü'l-huffâz, Haydarâbâd 1958.